

СЕКЦІЯ 4. ЕКОНОМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922:339-051

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-2-16>**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗБУДОВИ КАР'ЄРИ
В СЕКТОРІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ****Шатілова Олександра Сергіївна,**
аспірант кафедри психології*Київський національний торговельно-економічний університет*

shatilova.lks@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3785-5606>

Мета статті полягає у виявленні психологічних чинників розбудови кар'єри в секторі тіньової економіки України. Для цього вивчалася ставлення студентів Київського національного торговельно-економічного університету (КНТЕУ) до проблеми фіктивного підприємництва та несплати податків.

Методи. Ставлення студентів до проблеми фіктивного підприємництва та несплати податків вивчалася експериментально за допомогою уявних ситуацій. У першому експерименті кожен студент отримав одну уявну ситуацію, яка стосувалася фізичної особи – підприємця, що здійснює продаж товарів, перевищує річний обсяг доходу і для уникнення сплати податків відкриває точку продажу на підставну особу. Усього було дев'ять уявних ситуацій із порушниками: з фізичною особою – підприємцем (нульовий фреймінг), матір'ю трьох дітей, батьком трьох дітей, іноземцем, студентом, студентом КНТЕУ, студентом-іноземцем, випускником, випускником КНТЕУ. Дослідження спрямовувалося на визначення готовності карати/не карати підприємця-порушника за ухиляння від сплати податків.

У другому експерименті, який проводився синхронно на іншій вибірці, було сім уявних ситуацій: про фізичну особу – підприємця (нульовий фреймінг), матір трьох дітей, батька трьох дітей, іноземця, студента, студента КНТЕУ, студента-іноземця. Окрім фреймінгу з фізичною особою – підприємцем змінювалася також атрибуція актора: невизначена атрибуція, перша особа, третя особа (працівник податкової служби). Кожен студент отримав одну уявну ситуацію з трьома атрибутами. Дослідження спрямовувалося на визначення готовності карати/не карати підприємця-порушника залежно від зміни атрибуції актора.

Експерименти проводилися онлайн на SurveyMonkey в кінці 2019 р. Участь була анонімною, добровільною, безоплатною. Для статистичної обробки даних використовувалися тести Манна-Вітні, Краскала-Воліса, Фрідмана.

Результати. Були виявлені такі факти: 1) Незалежно від подання уявних ситуацій студенти з досвідом підприємницької діяльності менш схильні карати підприємців-порушників за несплату податків, аніж студенти, що не мають такого досвіду. Уважаємо, це пояснюється мотивом збільшення прибутків; 2) незалежно від подання уявних ситуацій студенти правничих спеціальностей більш схильні карати підприємців-порушників за несплату податків, аніж студенти торговельного спрямування та студенти інших, не пов'язаних із торгівлею і правом спеціальностей. Уважаємо, результат пояснюється правосвідомістю студентів правничих спеціальностей КНТЕУ; 3) студенти неторговельних, неправничих спеціальностей більш схильні карати підприємця-іноземця, ніж підприємця – матір трьох дітей в уявній ситуації приховування податків та відкриття фіктивної точки продажу. На нашу думку, результат пояснюється емпатією до підприємця – матері трьох дітей. Разом із тим студенти правничих спеціальностей не проявили емпатії до підприємця – матері трьох дітей; 4) також була підтверджена гіпотеза, що атрибуція актора модерує рішення карати/не карати підприємця-порушника в уявній ситуації відкриття ним точки продажу на підставну особу для уникнення сплати податків.

Висновки. Узагальнюючи результати, виявлено, що, ймовірно, набуття підприємницького досвіду та прояв емпатії виступають чинниками формування толерантного ставлення до несплати податків, а правосвідомість є чинником протидії. Зміна ж атрибуції актора є фреймом, що адаптується до будь-якої аудиторії та потенційно може використовуватися для зміни кар'єрних рішень.

Ключові слова: кар'єра, уявна ситуація, тіньова економіка, податки, фреймінг, підприємницький досвід, емпатія, правосвідомість.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CAREER DEVELOPMENT IN THE SHADOW ECONOMY OF UKRAINE

Shatilova Oleksandra Serhiivna,

Postgraduate Student at the Department of Psychology

Kyiv National University of Trade and Economics

shatilova.lks@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3785-5606>

Purpose. The goal of the article is to identify the psychological factors of career development in the shadow economy of Ukraine. For this purpose, the attitudes of students of Kyiv National University of Trade and Economics (KNUTE) to the problem of fictitious entrepreneurship and tax evasion were studied.

Methods. We conducted two experiments with KNUTE students using imaginary situations. In general, the imaginary situation was about a delinquent entrepreneur who sells goods. The entrepreneur exceeds the annual income and therefore opens a sales outlet for a fictitious person to avoid paying taxes. There were nine imaginary situations in total: a delinquent entrepreneur (zero framing), as well as other delinquent entrepreneurs such as a mother of three children, a father of three children, a foreigner, a student, a KNUTE student, a foreign student, a graduate, a KNUTE graduate. The first experiment was aimed at determining the willingness to punish or not punish the delinquent entrepreneur for tax evasion.

The second experiment was carried out simultaneously on a different sample, and there were seven imaginary situations: a delinquent entrepreneur (zero framing) as well as other delinquent entrepreneurs including a mother of three children, a father of three children, a foreigner, a student, a KNUTE student, and a foreign student. In addition to framing with a delinquent entrepreneur, three perspectives were analyzed: neutral perspective, first perspective, third perspective (tax officer). Each student received one imaginary situation and three perspectives to it, which influenced the decision about a delinquent entrepreneur. The second experiment was aimed at determining the willingness to punish or not punish the delinquent entrepreneur for tax evasion as moderated by neutral, first, and third perspectives.

Experiments were conducted online at SurveyMonkey at the end of 2019. Participation was anonymous, voluntary, and free of charge. For statistical data processing, we used the Mann-Whitney test, the Kruskal-Wallis test, and the Friedman test.

Results. The following facts were revealed: 1) Regardless of imaginary situations, students with business experience are less likely to punish delinquent entrepreneurs for tax evasion than students without such experience. We believe that this is related to profit motivation; 2) regardless of imaginary situations, law students are more likely to punish delinquent entrepreneurs for tax evasion than trade students as well as non-trade and non-law students. We believe that this is related to legal awareness of KNUTE law students; 3) non-trade and non-law students are more likely to punish a delinquent foreign entrepreneur than a delinquent entrepreneur who is a mother of three children in an imaginary situation of tax evasion. The result may be explained by empathy towards the entrepreneur-mother of three children. Furthermore, law students did not show empathy for the entrepreneur-mother of three children. This is associated with legal awareness; 4) the effect of neutral, first, and third perspectives moderate the decision to punish or not punish a delinquent entrepreneur in an imaginary situation of tax evasion.

Findings. Upon summarizing the results, we found that the acquisition of entrepreneurial experience and the manifestation of empathy are likely factors underlying a tolerant attitude towards tax evasion. Legal awareness is an opposite factor. Changing the perspective is a frame that adapts to any audience and can potentially be used to change different career decisions.

Key words: *career, imaginary situation, shadow economy, taxes, framing, entrepreneurial experience, empathy, legal awareness.*

Вступ

Соціальна значущість проблеми тіньової економіки України, її недостатнє наукове розроблення та авторський інтерес зумовили вибір теми нашого експериментального дослідження – психолого-правові чинники розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки. Аналіз таких чинників є актуальним для економічного зростання та соціального благополуччя. Беззаперечно, проблема виявлення чинників протидії кар'єри поза законом також на часі.

1. Теоретичне обґрунтування проблеми

Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 р. становив 18–46%, а офіційний її

показник перевищував критичний і становив 30%. Це сприяє поширенню бідності, зростанню грошових витрат на їжу, обмеженню житлових можливостей тощо (Міщук та ін., 2020). За І. Гонtareвою «основними факторами, що сприяють розвитку тіньової економіки, є: необхідність для значної частини населення виживати в економічних умовах, що постійно погіршуються: інфляція, безробіття, зниження доходів; бажання у підприємців зберегти прибутковість бізнесу за підвищення прямих і непрямих податків, підвищення цін на сировину за одночасного зниження платоспроможного попиту; можливість для

кримінальних структур отримувати надприбутки в умовах бюрократії, корупції і неадекватної державної політики в правовій та економічній сферах» (Гонтарева, 2018: 81). Дослідниця І. Маркіна та інші зауважили, що для зменшення частки підприємців, які працюють у тіньовому секторі, принцип покарання і нагороди в українських реаліях не діє, а тіньове підприємництво є усвідомленим вибором. На думку авторів, існує суттєва різниця між законами, підзаконними актами та політикою, офіційними установами, нормами, цінностями та думками підприємців в Україні. Автори наводять такі основні мотиви українських підприємців до діяльності у секторі тіньової економіки: мотиви, пов'язані зі збільшенням прибутків (73%), отриманням відчуття незалежності, свободи вибору власної долі (71%), можливістю самореалізації (61%) та життєвою необхідністю (25%) (Маркіна, Гнедков, Сьомич, 2017).

Як бачимо, окремі психологічні аспекти (відчуття незалежності, свободи, можливість впливу на власну долю, самореалізація в діяльності, усвідомленість вибору) окреслюються вченими різних галузей. Разом із тим станом на сьогодні (2021 р.), як нам відомо, це питання не вивчається вченими-психологами. Міждисциплінарних досліджень, пов'язаних із проблемою розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки, також знайдено не було. У зв'язку із цим ми поставили за мету дослідити проблему розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки через призму економічної психології. Завдання дослідження полягало у виокремленні психолого-економічних та психолого-правових чинників розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки України.

2. Методологія та методи

Проблема тіньової економіки є складною для вивчення в психології та інших науках. Її складність полягає як в отриманні доступу до обстежуваних, так і в аспекті формування адекватного експериментального плану. У нашому дослідженні ми аналізуємо відношення студентів до проблеми розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки, а саме відношення до фіктивного підприємництва та несплати податків. Для цього формувалися уявні проблемні ситуації з використанням фреймінгу.

На означену тему було проведено два експериментальних дослідження у Київському національному торговельно-економічному університеті. Опишемо ці експерименти один за одним, указуючи гіпотези, вибірки, безпосередньо експериментальні дизайни, а також процедури збору та статистичного аналізу.

2.1. Експеримент перший

Гіпотезу. На основі теорії соціальної ідентичності було сформульовано п'ять гіпотез

дослідження (Пітерсон, Стюарт, 2020; Стетс, Бьорк, 2000):

1) Незалежно від подання проблемних ситуацій студенти з досвідом підприємницької діяльності через зацікавленість у збільшенні прибутків продемонструють меншу схильність карати підприємця штрафом на противагу студентам, які такого досвіду не мають (в уявній ситуації відкриття підприємцем точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків).

2) Незалежно від подання проблемних ситуацій студенти-правники через свою відмінну правосвідомість продемонструють більшу схильність карати підприємця штрафом на противагу студентам торговельних та інших спеціальностей (в уявній ситуації відкриття підприємцем точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків).

3) В уявній ситуації відкриття підприємцем точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків студенти каратимуть підприємця – матір трьох дітей меншою мірою (через емпатію до неї), ніж підприємця, підприємця-іноземця та підприємця – батька трьох дітей.

4) В уявній ситуації відкриття точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків через поділ на «своїх» та «чужих» студенти КНТЕУ меншою мірою каратимуть іншого студента КНТЕУ, що відкриває цю точку, ніж студента-іноземця та студента-підприємця, який не є студентом КНТЕУ.

5) В уявній ситуації відкриття точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків через поділ на «своїх» та «чужих» студенти КНТЕУ меншою мірою каратимуть випускника КНТЕУ, який відкриває цю точку, ніж випускника університету (не випускника КНТЕУ).

Вибірка. До фінальної вибірки увійшло 1 920 студентів віком 15–30 років, $M=18.69$, $SD=1.703$. Усі вони навчалися на денній формі та здобували ступінь бакалавра або магістра. Серед студентів було 28,1% чоловіків, 43,4% працюючих, 26,8% із досвідом підприємницької діяльності. Серед студентів, які здобували освітній ступінь бакалавра, 35,8% навчалися на першому, 19,5% – на другому, 18,2% – на третьому, 11,4% – на четвертому курсі. Серед студентів-магістрів 9,7% навчалися на першому курсі, 5,3% – на другому курсі. За результатами самооцінювання середній бал навчання становив А (90–100 балів) 17,0%, В (82–89 балів) – 29,5%, С (75–81 балів) – 30,3%, D (69–74 бали) – 15,9%, Е (60–68 балів) – 7,3%.

У дослідженні взяли участь студенти спеціальностей «Менеджмент» ($N=288$), «Економіка» ($N=197$), «Міжнародні економічні

відносини» (N=126), «Публічне управління та адміністрування» (N=30), «Фінанси, банківська справа та страхування» (N=119), «Журналістика» (N=88), «Філологія» (N=60), «Облік і оподаткування» (N=117), «Інженерія програмного забезпечення» (N=10), «Комп'ютерні науки» (N=26), «Системний аналіз» (N=12), «Кібербезпека» (N=9), «Туризм» (N=66), «Готельно-ресторанна справа» (N=82), «Харчові технології» (N=37). До експерименту також долучалися студенти торговельного спрямування, які навчалися на спеціальностях «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» (N=158), «Маркетинг» (N=167), та студенти-правники спеціальностей «Право» (N=227), «Міжнародне право» (N=88). Не вказали спеціальність 13 осіб.

Експериментальний дизайн. Спочатку подавався демографічний блок питань: студенти повідомляли стать, вік, середній бал навчання, зайнятість, наявність чи відсутність досвіду підприємницької діяльності, курс, факультет, спеціальність. Підприємницький досвід визначався питанням: «Чи маєте Ви досвід підприємницької діяльності?» (так, ні), а зайнятість – питанням: «Окрім навчання, Ви працюєте десь зараз?» (так, ні). Після демографічного блоку подавалася уявна проблемна ситуація у такому формулюванні:

Фізична – особа підприємець здійснює роздрібний продаж товарів. За законом України діяльність підприємця обмежена річним обсягом доходу. Сьогодні цей обсяг уже перевищено. Із метою уникнення сплати податків підприємець відкриває додаткову точку на підставну особу.

Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу? (так, скоріше так, важко відповісти, скоріше ні, ні)

Як бачимо, загалом уявна ситуація стосувалася фізичної особи – підприємця, який здійснює продаж товарів. Підприємець перевищує річний обсяг доходу і для уникнення сплати податків відкриває додаткову точку продажу на підставну особу. Описану вище ситуацію можна вважати «нульовим фреймінгом». Усього ж було дев'ять уявних ситуацій: про фізичну особу – підприємця (нульовий фреймінг), матір трьох дітей, батька трьох дітей, іноземця, студента, студента КНТЕУ, студента-іноземця, випускника, випускника КНТЕУ. Ситуації формулювалися аналогічно (наприклад, фізична – особа підприємець, батько трьох дітей, здійснює роздрібний продаж...). Момент із підприємцем-порушником виділявся жирним шрифтом. Загалом дослідження спрямовувалося на визначення готовності карати або не карати підприємця-порушника за ухиляння від сплати податків. Кожному задавалося питання: «Як Ви вважаєте, чи

необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності¹ – штрафу?». Для відповіді передбачалася 5-бальна шкала Лікерта: так, скоріше так, важко відповісти, скоріше ні, ні. Вона розміщувалася у стовпчик.

Збір даних. Експеримент проводився у період з 01 жовтня до 03 грудня 2019 р. на онлайн-платформі SurveyMonkey. Посилання на дослідження експериментатором особисто, а також через голів Ради студентського самоврядування КНТЕУ розсилалися старостам денної форми навчання у Телеграмі або Вайбері. Далі старости надсилали його у свої академічні групи через відповідні месенджери. Також 02 жовтня 2019 р. посилання було доступне для сканування з QR-коду в деяких навчальних корпусах університету (А, Б, В).

Кожний студент отримав одну уявну ситуацію, щодо якої приймав рішення. Для студентів дослідження подавалося без зазначення того, що вивчається їх відношення до розбудови кар'єри поза законом. Натомість їх запрошували взяти участь у дослідженні під назвою «Уявна ситуація». Участь була добровільною, анонімною, безоплатною. ІР не фіксувалися, повторні відповіді не блокувалися. Середня тривалість збору даних на одну особу становила 1 хв. 30 сек. Коефіцієнт завершення – 90,2% (або 1 732 особи з 1 920).

Аналіз даних. В оригінальну вибірку увійшло 2 043 студента денної форми. Для підвищення якості вибірки з оригінальної було виключено студентів факультету міжнародної торгівлі та права (N=10), факультету торгівлі та маркетингу (N=5) та факультету економіки, менеджменту та психології (N=5), які не вказали спеціальність. Студенти-психологи (N=99) теж видалені. Три особи літнього віку та одна молодшого шкільного віку були видалені. Тринадцять осіб, які не вказали спеціальність, були включені в аналіз, оскільки ми спростували їх приналежність до правничих та торговельних спеціальностей.

Для перевірки гіпотез виконувався тест Манна-Вітні і Краскала-Воліса в SPSS 26.0. Розмір ефекту розраховувався на psychometrica.de. Використовувалася поправка Холма, яка розраховувалася в Ексель-калькуляторі

¹ Під час планування експерименту брався до уваги й кримінальний аспект фіктивного підприємництва. Так, після питання про адміністративну відповідальність (штраф), усім студентам ставилося ще одне питання: «Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до кримінальної відповідальності – обмеження волі?» (так, скоріше так, важко відповісти, скоріше ні, ні). Проте 18 вересня 2019 р. був ухвалений закон про декриміналізацію фіктивного підприємництва, а саме Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо зменшення тиску на бізнес». Він набув чинності вже 25 вересня 2019 р., тобто за п'ять днів до початку експерименту. Оскільки факт прийняття закону про декриміналізацію та нові впливаючі з нього моменти для нашого дослідження не враховувалися, кримінальний аспект фіктивного підприємництва не аналізувався, хоча дані були зібрані.

Дж. Гаetano (Гаetano, 2018). Дані не імпувалися. Робота з викидами не проводилася. Усі допущення проведення тестів виконувалися. Результати перевірки гіпотез представляються в розділі «результати та дискусії».

2.2. Експеримент другий

Мета другого експерименту – дослідити атрибуцію актора як чинник розбудови кар'єри у секторі тіньової економіки.

Гіпотеза: 6) Атрибуція актора модерує рішення карати або не карати підприємця-порушника в уявній ситуації відкриття ним точки продажу на підставну особу для уникнення сплати податків.

Вибірка. До фінальної вибірки увійшло 765 студентів віком 16–47 років, $M=21.21$, $SD=3.478$. Усі вони навчалися на заочній формі та здобували ступінь бакалавра або магістра. Серед студентів було 17,6% чоловіків, 87,3% працюючих, 39,3% з досвідом підприємницької діяльності. Серед студентів, які здобували ступінь бакалавра, 12,2% навчалися на першому, 14,1% – на другому, 30,2% – на третьому, 13,2% – на четвертому, 6,9% – на п'ятому курсі. Серед студентів-магістрів 3,5% навчалися на першому курсі, 19,9% – на другому курсі. За результатами само оцінювання середній бал навчання становив А (90–100 балів) 6,9%, В (82–89 балів) – 20,5%, С (75–81 бал) – 35,7%, D (69–74 бали) – 26,4%, Е (60–68 балів) – 10,5%.

У дослідженні взяли участь студенти спеціальностей «Менеджмент» ($N=145$), «Економіка» ($N=88$), «Міжнародні економічні відносини» ($N=26$), «Публічне управління та адміністрування» ($N=55$), «Фінанси, банківська справа та страхування» ($N=144$), «Філологія» ($N=1$), «Соціологія» ($N=3$) «Облік і оподаткування» ($N=72$), «Інженерія програмного забезпечення» ($N=1$), «Туризм» ($N=39$), «Готельно-ресторанна справа» ($N=129$), «Харчові технології» ($N=52$). Не вказали спеціальність 10 осіб.

Експериментальний дизайн. Як і в першому експерименті, спочатку подавався демографічний блок, потім – уявна ситуація. Усього було сім ситуацій: про фізичну особу – підприємця (нульовий фреймінг), матір трьох дітей, батька трьох дітей, іноземця, студента, студента КНТЕУ та студента-іноземця. Дослідження було спрямоване на визначення психологічної готовності карати підприємця-порушника з урахуванням таких атрибутів актора: невизначена особа, перша особа, третя особа. Наводимо питання: «Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу?» (невизначена атрибуція актора), «Якби Ви були особою, що приймає рішення, чи притягнули б Ви підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу?» (перша особа),

«Як Ви вважаєте, чи має працівник податкової передати матеріали у відповідний правоохоронний орган для притягнення до адміністративної відповідальності – штрафу?» (третя особа). Спочатку подавалося питання з невизначеною атрибуцією, далі від першої, потім – від третьої особи. Для відповідей передбачалась 5-бальна шкала Лікерта: так, скоріше так, важко відповісти, скоріше ні, ні. Кримінальний аспект фіктивного підприємництва також не аналізувався, хоча дані були зібрані.

Збір даних. Як і в першому експерименті, уявні ситуації рандомізувалися, жирним шрифтом виділялася інформація щодо фізичної особи – підприємця; шкала Лікерта розміщувалася у стовпчик, усі питання були адаптовані по ширині екрану. Ціль експерименту, а саме встановлення чинників розбудови кар'єри поза законом, не розголошувалася. Експеримент проводився з 08 жовтня до 12 грудня 2019 р. та був реалізований на SurveyMonkey. Посилання на дослідження розсилалося старостам заочної форми через Телеграм або Вайбер. Далі старости надсилали посилання у свої академічні групи. Участь була анонімною, безоплатною, добровільною. IP-адреси не фіксувалися, повторні відповіді не блокувалися. Коефіцієнт завершення – 80,9%, середні витрати часу на одну особу на проходження дослідження становили 2 хв. 17 сек.

Аналіз даних. В оригінальну вибірку увійшло 873 студента заочної форми. Із неї було виключено студентів спеціальностей «Право» ($N=3$), «Міжнародне право» ($N=4$), «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» ($N=34$), «Маркетинг» ($N=31$), «Психологія» ($N=23$), а також студентів факультету економіки, менеджменту та психології ($N=4$), факультету міжнародної торгівлі та права ($N=5$) та факультету торгівлі та маркетингу ($N=4$), які не вказали спеціальність. Ще десять осіб, які не вказали спеціальність, були включені в аналіз, оскільки ми спростували їх приналежність до правничих та торговельних спеціальностей.

Для перевірки гіпотези виконувався тест Фрідмана в SPSS 26.0. Поправка Холма розраховувалася в Ексель-калькуляторі Дж. Гаetano (Гаetano, 2018), розмір ефекту – на psychometrica.de. Дані не імпувалися. Робота з викидами не проводилася. Імовірний ефект послідовності, пов'язаний із поданням атрибутів актора, не вивчався. Усі допущення проведення тесту Фрідмана виконувалися.

3. Результати та дискусії

Представляємо результати відповідно до поставлених гіпотез.

1) Незалежно від подання уявних ситуацій студенти з досвідом підприємницької діяльності менш схильні карати підприємців-порушників за несплату податків ($M_{\text{rank}}=952.14$, $N=472$),

аніж студенти, що не мають такого досвіду ($M_{\text{rank}}=834.42$, $N=1260$). Результати тесту Манна-Вітні: $U=256938.000$, $z=-4.553$, $N=1732$, $p<0.001$, $d=0.211$. Тобто можна говорити, що набуття підприємницького досвіду є чинником формування толерантного ставлення до несплати податків. Зауважимо, що цей результат був реплікований у нашому другому експерименті: студенти з досвідом підприємницької діяльності ($M_{\text{rank}}=360.15$, $N=260$) продемонстрували меншу схильність карати підприємців-порушників за несплату податків, аніж студенти

без досвіду ($M_{\text{rank}}=318.15$, $N=408$). Результат тесту Манна-Вітні: $U=46371.000$, $z=-2.842$, $N=668$, $p=0.004$, $d=0.213$ (Шатілова, 2021).

Ми вважаємо, це пояснюється мотивом збільшення прибутку. Отриманий результат також може свідчити про толерантне ставлення до розбудови кар'єри у секторі тіншової економіки. Неодмінно, подальшого вивчення потребує питання формування економічного мислення студентів, які набувають досвід підприємницької діяльності в Україні. Зобразимо результат графічно:

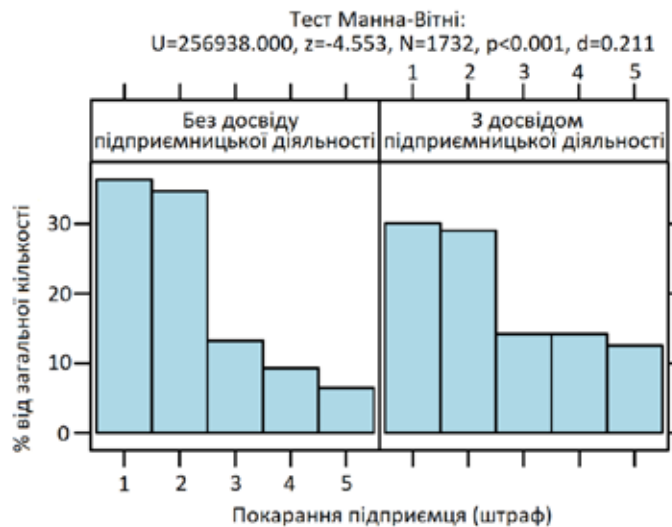

Рис. 1. Покарання підприємця за ухилення від сплати податків залежно від досвіду підприємницької діяльності (за питанням «Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу?»)

Позначення шкали Лікерта: 1 – так, 2 – скоріше так, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше ні, 5 – ні

2) Незалежно від подання уявних ситуацій студенти-правники більш схильні карати підприємців-порушників ($M_{\text{rank}}=792.78$, $N=281$), аніж студенти торговельного спрямування ($M_{\text{rank}}=883.59$, $N=304$), $z=2.290$, $p=0.044$. Також студенти-правники більш схильні карати підприємців-порушників, аніж студенти інших, не пов'язаних із торгівлею та правом спеціальностей ($M_{\text{rank}}=880.03$, $N=1147$), $z=2.736$, $p=0.019$. Тест Краскала-Воліса: $\chi^2(2)=7.954$, $N=1732$, $p_{\text{мк}}=0.019$, $d=0.118$. Незважаючи на невеликий розмір ефекту, ми приймаємо цю гіпотезу. На нашу думку, правосвідомість може бути важливим чинником протидії розбудові кар'єри в секторі тіншової економіки. Беззаперечно, це питання потребує подальшого вивчення (рис. 2).

3) Студенти більш схильні карати підприємця-іноземця ($M_{\text{rank}}=233.93$, $N=133$), аніж підприємця – матір трьох дітей ($M_{\text{rank}}=281.13$,

$N=141$) за приховування податків та відкриття фіктивної точки продажу (уявна ситуація): $z=2.754$, $p=0.035$. Тест Краскала-Воліса: $\chi^2(3)=7.783$, $p_{\text{мк}}=0.049$, $N=512$, $d=0.195$. На нашу думку, результат пояснюється емпатією до матері трьох дітей. Різниця між іншими умовами знайдено не було. Зауважимо, що результат отримано на вибірці студентів неторговельних, неправничих спеціальностей. Студенти торговельних та правничих спеціальностей не бралися до уваги (рис. 3).

Щодо студентів-правників, то вони не проявили емпатії до підприємця – матері трьох дітей. Іншими словами, вони не провели демаркаційної лінії між підприємцем, підприємцем – матір'ю трьох дітей, підприємцем – батьком трьох дітей та підприємцем-іноземцем: $\chi^2(3)=2.090$, $N=115$, $p=0.569$. На нашу думку, це також свідчить про наявність правосвідомості у студентів правничих спеціальностей КНТЕУ.

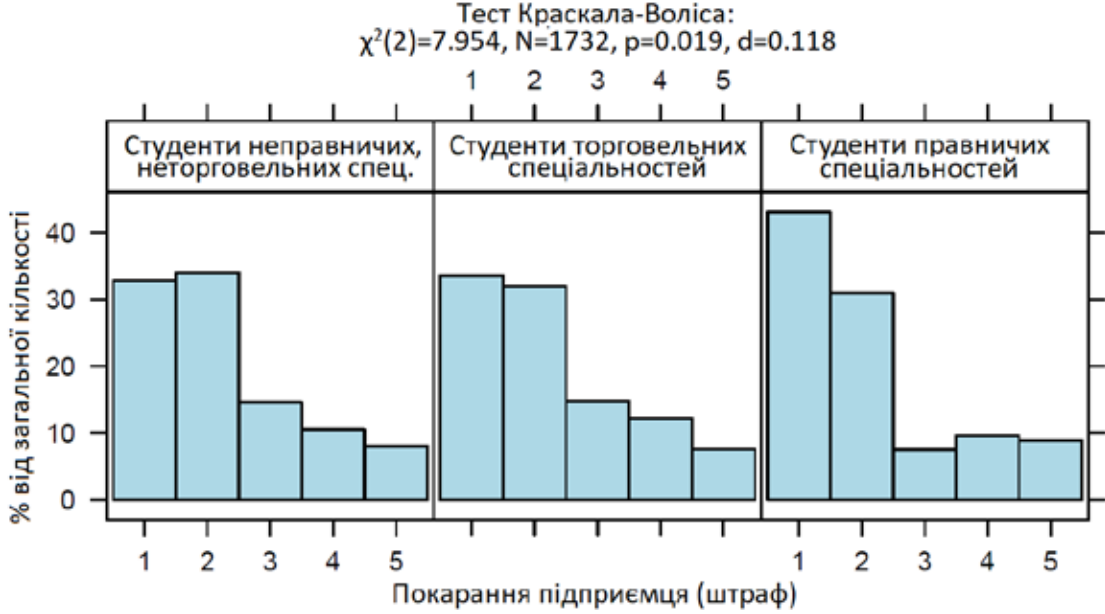

Рис. 2. Покарання підприємця за ухилення від сплати податків залежно від спеціалізації студентів (за питанням «Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу?»)

Позначення шкали Лікерта: 1 – так, 2 – скоріше так, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше ні, 5 – ні

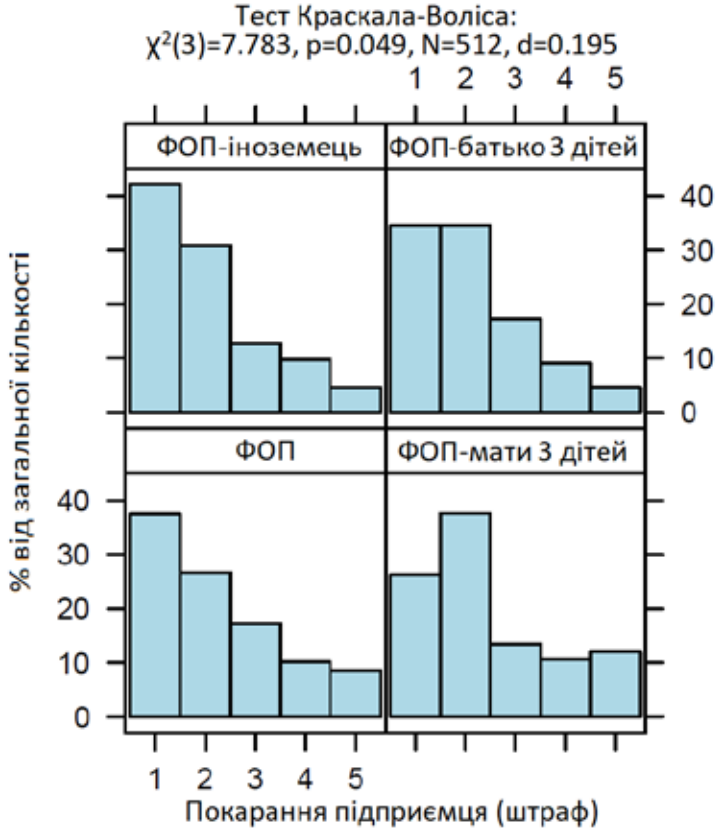

Рис. 3. Покарання підприємців за ухилення від сплати податків: порівняння умов ФОП, мати трьох дітей, батько трьох дітей, іноземець (за питанням «Як Ви вважаєте, чи необхідно притягнути підприємця до адміністративної відповідальності – штрафу?»)

Позначення шкали Лікерта: 1 – так, 2 – скоріше так, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше ні, 5 – ні

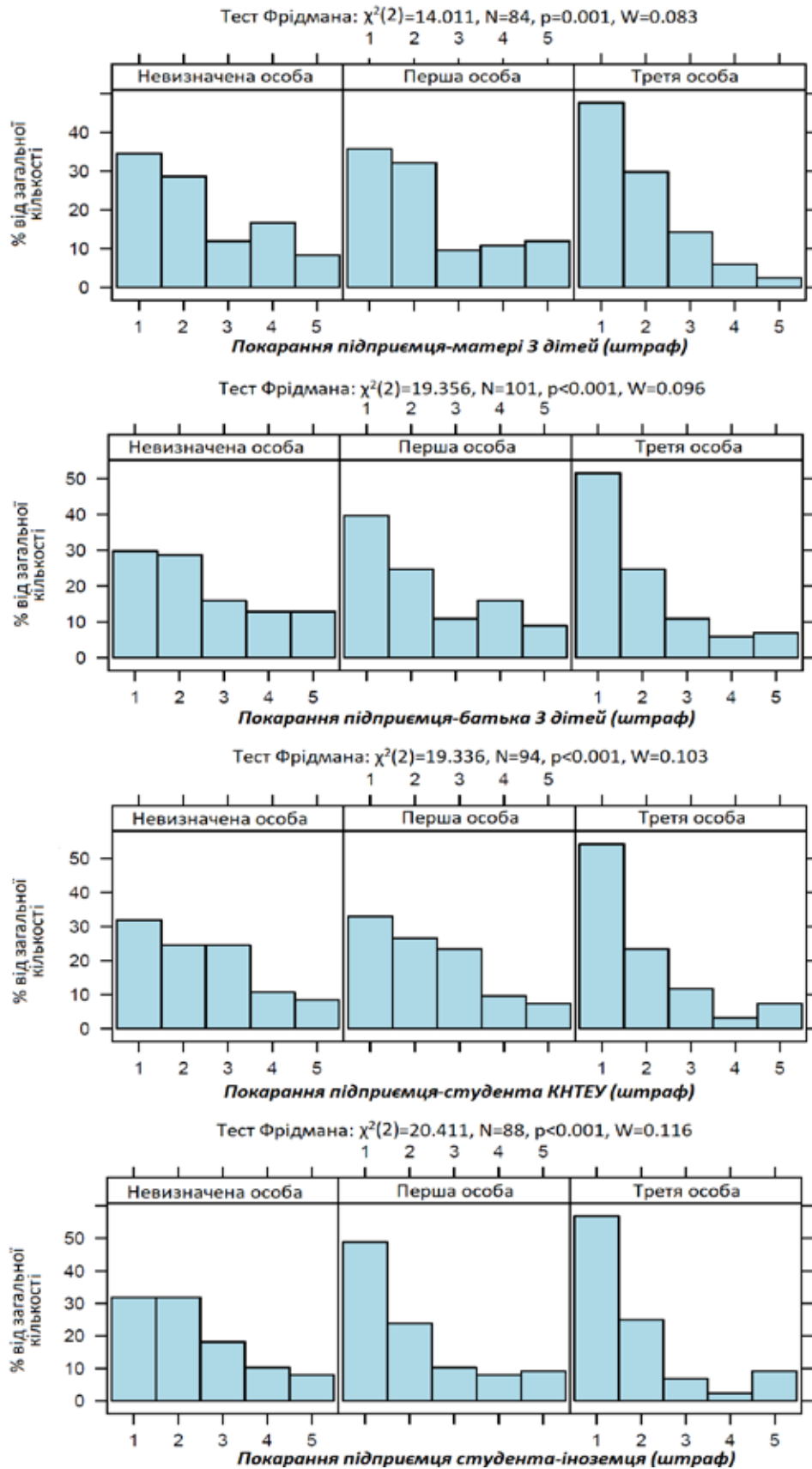

Рис. 4. Покарання підприємців за ухилення від сплати податків: демонстрація зміни атрибуцій актора

Позначення шкали Лікерта: 1 – так, 2 – скоріше так, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше ні, 5 – ні

4) В уявній ситуації відкриття точки продажу на підставну особу для уникнення сплати податків студенти КНТЕУ продемонстрували однакою схильність карати як іншого студента університету, що відкриває цю точку, так і студента-іноземця та студента, що не є студентом КНТЕУ: $\chi^2(2)=0.057$, $N=97$, $p=0.972$ (студенти-правники), $\chi^2(2)=3.514$, $N=101$, $p=0.176$ (студенти торговельного спрямування), $\chi^2(2)=2.290$, $N=407$, $p=0.316$ (студенти неправничих, неторговельних спеціальностей). Гіпотезу скасовано.

5) В уявній ситуації відкриття точки продажу на підставну особу для уникнення сплати податків студенти продемонстрували однакою схильність карати як випускника КНТЕУ, що відкриває цю точку, так й іншого випускника університету (не випускника КНТЕУ): $U=580.500$, $z=-0.173$, $N=69$, $p=0.862$ (студенти-правники), $U=469.000$, $z=-0.487$, $N=64$, $p=0.627$ (студенти торговельного спрямування), $U=6100.000$, $z=-0.829$, $N=228$, $p=0.408$ (студенти неправничих, неторговельних спеціальностей). Гіпотезу скасовано.

6) В уявній ситуації з порушником – матір'ю трьох дітей за тестом Фрідмана виявлено значущу різницю між атрибутами: $\chi^2(2)=14.011$, $N=84$, $p=0.001$, $W=0.083$, а саме між третьою особою ($M_{\text{rank}}=1.75$) та першою особою ($M_{\text{rank}}=2.13$), статистика $z=2.469$, $p=0.041$, а також між третьою та невизначеною особою ($M_{\text{rank}}=2.12$), статистика $z=2.392$, $p=0.041$. Інакше кажучи, на думку студентів, працівник податкової має покарати підприємця – матір трьох дітей за відкриття точки продажу на підставну особу з метою уникнення сплати податків, проте загалом студенти вважають, що покарання має бути менш суворою. Якби рішення приймав студент, покарання також було б менш суворою.

Також знайдено різницю між атрибутами у ситуації з порушником – студентом КНТЕУ: $\chi^2(2)=19.336$, $N=94$, $p<0.001$, $W=0.103$, а саме між третьою ($M_{\text{rank}}=1.72$) та першою особою ($M_{\text{rank}}=2.12$), статистика $z=2.735$, $p=0.012$, а також між третьою та невизначеною особою ($M_{\text{rank}}=2.16$), статистика $z=3.063$, $p=0.007$.

У ситуації з підприємцем-порушником, який є батьком трьох дітей, за тестом Фрідмана виявлено значущу різницю між атрибутами: $\chi^2(2)=19.356$, $N=101$, $p<0.001$, $W=0.096$, а саме між третьою особою ($M_{\text{rank}}=1.74$) та невизначеною особою ($M_{\text{rank}}=2.21$), статистика $z=3.307$, $p=0.003$. Інакше кажучи, на думку студентів, працівник податкової має покарати підприємця – батька трьох дітей, проте загалом студенти вважають, що покарання має бути менш суворою.

Також знайдено різницю між атрибутами у ситуації зі студентом-іноземцем: $\chi^2(2)=20.411$, $N=88$, $p<0.001$, $W=0.116$, а саме між третьою ($M_{\text{rank}}=1.76$) та невизначеною особою ($M_{\text{rank}}=2.26$), статистика $z=3.317$, $p=0.003$. В інших уявних ситуаціях різниці між атрибутами не знайдено.

Отже, за тестом Фрідмана ми отримали статистично значимі результати за декількома уявними ситуаціями. Інакше кажучи, нами було продемонстровано, що рішення карати чи не карати підприємця-порушника залежить від перспективи, з якою подається уявна ситуація. Цей факт можна використовувати для зміни сприйняття, а також імовірної зміни кар'єрних рішень. Зобразимо всі результати графічно (рис. 4).

Висновки

У статті проаналізовано ставлення студентів Київського національного торговельно-економічного університету до проблеми розбудови кар'єри у сфері тіньової економіки. Для цього було проведено два експерименти з уявними проблемними ситуаціями. І хоча уявні ситуації можуть значно відрізнятися від реальних, на основі аналізу даних доцільно виокремити такі чинники становлення кар'єри в секторі тіньової економіки: набуття підприємницького досвіду (1) і прояв емпатії (2) як чинники формування толерантного ставлення до несплати податків та набуття правосвідомості як чинник протидії (3). Зміна ж атрибутів актора (4) є фреймом, що адаптується до будь-якої аудиторії, тому не можна однозначно віднести її до чинників розбудови кар'єри поза законом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гонtareва І. Вплив тіньової економіки на підприємницьку діяльність. *Підтримка підприємництва та інноваційної економіки в праві ЄС, Латвії та України* : І Міжнародна міжгалузева конференція, м. Рига, 7 грудня 2018 р. 2018. С. 78–82. URL: [https://ndipzior.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18\(14\).pdf](https://ndipzior.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18(14).pdf) (дата звернення: 05.03.2021).
2. Шатілова О.С. Набуття підприємницького досвіду як чинник формування толерантного ставлення до несплати податків. *The process and dynamics of the scientific path* : collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), Athens, 26 feb. 2021 р. European Scientific Platform, 2021. С. 89–91. URL: https://www.academia.edu/45216206/Набуття_підприємницького_досвіду_як_чинник_формування_толерантного_ставлення_до_несплати_податків (дата звернення: 03.03.2021).
3. Gaetano J. Holm-Bonferroni sequential correction: An Excel calculator (1.3) [Microsoft Excel workbook]. *ResearchGate [Justin Gaetano]*. URL: https://www.researchgate.net/publication/322569220_Holm-Bonferroni_sequential_correction_An_Excel_calculator_13 (date of access: 03.03.2021).

4. Impact of the shadow economy on social safety: The experience of Ukraine / H. Mishchuk et al. *Economics and Sociology*. 2020. Vol. 13. № 2. P. 289–303. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-2/19> (date of access: 05.03.2021).
5. Markina I., Hniedkov A., Somych M. The development of the shadow entrepreneurship in Ukraine. *Revista Espacios*. 2017. Vol. 38(54). URL: <http://revistaespacios.com/a17v38n54/a17v38n54p25.pdf> (date of access: 04.03.2021).
6. Peterson M.F., Stewart S.A. Implications of Individualist bias in social identity theory for cross-cultural organizational psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2020. Vol. 51. № 5. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022120925921> (date of access: 01.03.2021).
7. Stets J.E., Burke P.J. Identity theory and social identity theory. *Social Psychology Quarterly*. 2000. Vol. 63. № 3. P. 224–237. DOI: <https://doi.org/10.2307/2695870> (date of access: 02.03.2021).

REFERENCES:

1. Hontareva, I. (2018). Vplyv tinovoi ekonomiky na pidpriumnytsku diialnist [The impact of the shadow economy on entrepreneurship]. *Pidtrymka pidpriumnytsva ta innovatsiinoi ekonomiky v pravi v EU, Latvii ta Ukrainy : I Mizhnarodna mizhhaluzeva konferentsiia [Supporting Entrepreneurship and the Innovative Economy in EU, Latvian and Ukrainian Law: First International Conference]*, Ryha, 7 dec 2018. (pp. 78–82). Baltic International Academy. [in Ukrainian]. URL: [https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18\(14\).pdf](https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/Ryga_07_12_2018/Ryga18(14).pdf)
2. Shatilova, O.S. (2021). Nabuttia pidpriumnytskoho dosvidu yak chynnyk formuvannia tolerantnoho stavlennia do nesplaty podatkov [Gaining entrepreneurial experience as a factor of a tolerant attitude towards tax evasion]. In *The process and dynamics of the scientific path* (pp. 89–91). [in Ukrainian]. URL: https://www.academia.edu/45216206/Набуття_підприємницького_досвіду_як_чинник_формування_толерантного_ставлення_до_несплати_податків.
3. Gaetano, J. (2018, Jan. 18). *Holm-Bonferroni sequential correction: An Excel calculator (1.3) [Microsoft Excel workbook]*. ResearchGate [Justin Gaetano]. URL: https://www.researchgate.net/publication/322569220_Holm-Bonferroni_sequential_correction_An_Excel_calculator_13
4. Mishchuk, H., Bilan, S., Yurchyk, H., Akimova, L., & Navickas, M. (2020). Impact of the shadow economy on social safety: The experience of Ukraine. *Economics and Sociology*, 13(2), 289–303. DOI: <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2020/13-2/19>
5. Markina, I., Hniedkov, A., & Somych, M. (2017). The development of the shadow entrepreneurship in Ukraine. *Revista Espacios*, Vol. 38 (54). DOI: <http://revistaespacios.com/a17v38n54/a17v38n54p25.pdf>
6. Peterson, M.F., & Stewart, S.A. (2020). Implications of Individualist bias in social identity theory for cross-cultural organizational psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 51(5). <https://doi.org/10.1177/0022022120925921>
7. Stets, J.E., & Burke, P.J. (2000). Identity theory and social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224–237. DOI: <https://doi.org/10.2307/2695870>

Стаття надійшла до редакції 05.03.2021.
The article was received 05 March 2021.